

ДИСКУСІЯ:
ЧИ МОЖЛИВА УНІВЕРСАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА
ЯК СПІЛЬНА КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ТЕОРІЙ
НАЦІОНАЛЬНОГО І МІЖНАРОДНОГО ПРАВА?

КВАНТОРИ «ЗАГАЛЬНОСТІ»
ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА

М. ДАМІРЛІ
доктор юридичних наук,
професор кафедри права Європейського Союзу
та порівняльного правознавства
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

Пропозиція професора П. Рабіновича про створення такої універсальної (загальної) теорії права, яка була б «спільною концептуальною основою теорій національного і міжнародного права» [1; 2], дискусія навколо цього питання на сторінках журналу «Філософія права і загальна теорія права» [3; 4], а також аналіз сучасного стану цієї галузі науково-правового знання показують, що дійсно задуматися є над чим. Сама ідея заслуговує на пильну увагу, бо вона змушує переосмислити багато проблем теоретичного знання у правознавстві. Виникають різні запитання. До них, зокрема, належать такі: що розуміється під теорією у правовій науці? Якою є структура теоретичного знання у правознавстві? У чому полягає «загальність» загальної теорії права? Якими є джерела цієї «загальності»? Чим викликаний незадовільний стан загальної теорії права? Які можливі шляхи виходу з цього становища?

Власне кажучи, головна заслуга П. Рабіновича, на мій погляд, полягає в тому, що він своєю пропозицією і міркуваннями навколо неї виводить ці проблеми на перший план.

Свої роздуми з проблематики, яка дискутується, почну зі з'ясування питання про те, що розуміється під «теорією» у правовій науці?

Слід зауважити, що, по-перше, наука — це передусім теоретичне відображення дійсності: система узагальнених уявлень про об'єктивну реальність, а це означає, що наукові знання є теоретичними від початку. Інакше кажучи, теоре-

тичне мислення неодмінно присутнє у будь-якій науці, хоча форми і глибина теоретичного узагальнення можуть варіювати.

По-друге, будь-яка теорія є загальною за визначенням. В іншому випадку вона не може виконувати свої функції. Теорія не належить до одиничних явищ, а стосується саме загальних властивостей, які виходять за межі унікальних, неповторних явищ. Разом з тим теоретичні наукові знання розрізняються за ступенем узагальнення.

У сучасній науці поняття «теорія» вживається в досить різних значеннях: від теорії конкретного питання до всеохоплюючих теорій. Для потреб цього дослідження, як видається, необхідно виділити два енциклопедичних значення цього поняття, які є найбільш вживаними.

Теорія у більш вузькому і строгому значенні — це вища, найбільш складна і найрозвинутіша форма наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності й суттєві зв'язки певного феномену або сфери об'єктивної дійсності. При цьому інші форми наукового знання — наукові факти, проблеми, гіпотези, закони, поняття, класифікації, типології — часто співіснують, перебувають у тісному взаємозв'язку з теорією, становлять основу її створення і входять до неї як компоненти. Прикладами теорії в їх вузькому сенсі є: теорія відносності А. Ейнштейна, теорія суспільних формацій К. Маркса, структурно-функціональна теорія Т. Парсонса та ін.

У прикладенні до правової науки теорія у вказаному значенні близька до типу праворозуміння, є синонімом вчення, концепції про право. Саме в такому значенні ми вживаємо це поняття, коли говоримо, наприклад, «чиста теорія права» Г. Кельзена, соціологічна теорія права і т. д.

Маючи на увазі власне це значення теорії, Б. Кістяківський ще на початку ХХ ст. писав, що «в жодній іншій науці немає стільки суперечливих теорій, як у науці про право. При першому ознайомленні з нею створюється навіть таке враження, ніби вона складається лише з теорій, що взаємно виключають одна одну» [5, с. 374]. Справа в тім, що досі не вдалося і навряд чи коли-небудь вдасться розробити у змістовному плані єдину (одну) універсальну теорію права у вказаному значенні.

Теорія в широкому розумінні — це система узагальнених наукових положень, тверджень, ідей, принципів, абстрактних понять, спрямованих на пояснення і розуміння явищ певної сфери дійсності, що утворюють певну науку, сферу наукового знання або її розділи. Утім у системі будь-якої науки теоретичне знання є багатопшаровим утворенням, в якому виділяють різні рівні, відсіки цього знання.

У правовій науці теорія у широкому розумінні — це насамперед загальна теорія права як наука, як система загальнотеоретичних правових наукових знань. Очевидно, професор П. Рабінович, говорячи про універсальну (загальну) теорію права, має на увазі саме цю сферу науково-правового знання, а не теорії права у вузькому сенсі, хоча і вони за характером є загальними і входять до складу загальної теорії права як науки, поряд із такими відносно самостійними її розділами, як теорія правосвідомості, теорія правовідносин, теорія юридичної відповідальності, теорія юридичного процесу тощо. Останні також претендують на статус загальних, бо стосуються загальних елементів права, правової дійсності, але оскільки вони охоплюють не право в цілому, а його спеціальні зрізи, при-

свячені спеціальним проблемам загальної теорії права, то їх можна назвати *спеціальними* (точніше — спеціалізованими загальними) теоріями права.

Однак теоретичний рівень правового знання зазначеними компонентами не вичерпується. Будь-яка правова наука (у тому числі й галузева) має свою теоретичну частину, яка виступає вже як окрема (рос. — «частная») теорія. Окремі теорії права порівняно із загальною теорією права мають більш вузьку сферу застосування. Їх об'єктами є відносно самостійні сфери права. Вони вивчають форми проявів і механізми дії загальних закономірностей, які формулюються загальною теорією права, в різних сферах правового життя суспільства. З огляду на це окремі теорії права відіграють роль перехідних ланок від загальної теорії права до емпіричних правових досліджень.

Таким чином, структура теоретичного правового знання уявляється багатовимірною і може бути описана щонайменше у двох вимірах: 1) за об'єктом і рівнем узагальнення; 2) за дисциплінарною структурою. Відповідно до першого виміру можна виділити загальні, спеціальні й окремі теорії. Другий вимір дає можливість теоретико-правові знання представити системою наук, які можна розподілити на дві групи: загальнотеоретичні (сукупність яких становить самостійний блок правової науки — загальнотеоретичне правознавство) та окремо-теоретичні правові наукові дисципліни. Загальнотеоретичне правознавство структурно складається із загальної теорії права, філософської теорії права (філософії права), соціологічної теорії права (соціології права), порівняльно-правової теорії тощо. До окремо-теоретичних правових наукових дисциплін належать галузеві теорії права, а також теорія міжнародного права та теорія права Європейського Союзу.

Дійсно, якщо врахувати вищезазначені положення про те, що будь-яка правова наука є теоретичною від початку і в такій ролі є системою узагальнених уявлень про досліджуваний об'єкт, а будь-яка теорія за визначенням є загальною, то тоді в чому ж полягає «загальність» загальної теорії права, якими є витоки такої «загальності»?

Вихідним для відповіді на це питання є уявлення про те, що загальна теорія права вивчає право як родові явище, його найбільш загальні родові ознаки, характеристики, елементи¹, які іманентні всім правовим явищам, є загальними для всіх них. Таке положення про об'єктно-предметну «загальність» загальної теорії права орієнтує на пошук показників (вимірів), що конкретизують цю загальність. Вони можуть бути позначені запозиченим мною з логіки і математики поняттям «квантори загальності»².

¹ Серед загальних елементів Ж.-Л. Бергель виокремлює такі: «визначення Ж. права, джерела права, основні принципи права, правовий порядок, географічне, тимчасове і соціальне оточення юридичної проблеми, інститути, концепти і категорії, особлива мова права, співвідношення факту і права, суддя, процес, деякі спеціальні типи судження...» [6, с. 24].

² У логіці та математиці квантори — це логічні еквіваленти слів «всі», «кожен» тощо (квантори загальності, універсальності), «деякий», «існує» та ін. (квантори екзистенціальності, існування). Їх уведено за пропозицією відомого математика Г. Кантора (1845–1918) для вираження загальності цієї властивості, інакше кажучи, загальності наукових положень (квантори загальності) і тверджень про існування хоча б одного об'єкта, що володіє такою властивістю (квантори існування).

Проведений аналіз цієї проблематики дозволяє виділити, як мінімум, три групи кванторів: квантор галузевої загальності, квантор темпоральної (часової) загальності та квантор спатіальної (просторової) загальності. Кожному з них відповідають свої джерела загальнотеоретичних узагальнень, отже, можна виділити три види таких джерел.

Квантор галузевої загальності передбачає загальність теоретичних положень і понять загальної теорії права для всіх галузей права.

Узагальненням у рамках кожної галузевої правової науки займається її теоретична частина — галузева теорія права як окрема теорія: теорія конституційного права, теорія цивільного права, теорія кримінального права і т. д. Якщо для загальної теорії права об'єктом є вся правова реальність, право в цілому, то для галузевих теорій права — відповідна галузь права. Більше того, вони відрізняються за рівнем теоретичних узагальнень. При цьому загальну теорію права відрізняє високий ступінь узагальнення, більш глибоке проникнення в сутність права. Зокрема, її не цікавить право якої-небудь країни, її окремі характеристики, але вона вивчає природу права взагалі, принципи правового устрою будь-якого суспільства (і навіть усього людства).

Галузевими джерелами загальнотеоретичних узагальнень є: для розкриття «анатомії» права, тобто для розробки таких понять, як норма права, суб'єктивні права і обов'язки, юридичний факт, правовідносини тощо — в основному приватне право, особливо цивільне право і відповідна юридична практика; для понять щодо зовнішніх форм позитивного права (нормативно-правовий акт, закон і т. д.) — публічне право; для категорій відповідальності, вини та ряду інших — кримінальне та адміністративне право; для понять, присвячених дії права, його реалізації, застосуванню, процесуальним формам, правовим гарантіям, — процесуальне право [7, с. 156].

Квантор темпоральної (часової) загальності означає загальність теоретичних положень і понять загальної теорії права у різних координатах часу, за віссю часу з минулого через сьогодні в майбутнє. Загальність у ракурсі такого вимірювання може визначатися як така, що не піддається впливу часу, розкривати-ся розглядом об'єкта на рівні, якщо користуватися поняттям М. Бахтіна, «великого часу».

Із цього виміру джерелом загальнотеоретичних положень і понять загальної теорії права виступає історія права. Відомо, що для вираження історико-правового процесу, закономірностей генезису і розвитку права використовується ціла система поняттєво-категорійного апарату, в тому числі специфічні правові поняття [8]. Однак не всі історико-правові положення і поняття стають загальнотеоретичними, такими можуть бути лише ті з них, які дозволяють логічно відтворити історико-правовий процес, що відображають сутнісні та структурні моменти розвитку права і пройшли перевірку «великим часом».

Квантор спатіальної (просторової) загальності передбачає необмеженість теоретичних положень і понять загальної теорії права вузькими спатіальними межами, їх загальність для всіх правових систем. Джерелами «загальності» загальної теорії права з цього виміру є правова реальність у світовому масштабі, всі існуючі у світі правові системи як національні, так і наднаціональні, у тому числі й міжнародна.

За всієї очевидності, незадовільний стан сучасної загальної теорії права переважно пов'язаний із незабезпеченістю її просторової загальності. Так, у літературі

із загальної теорії права проблеми розробляються головним чином на основі одного внутрішньодержавного права, однієї національної правової системи (як правило, тієї системи, до якої належить автор), у кращому випадку — на основі однієї правової сім'ї. Звідси і розбіжність між положеннями цієї науки і реаліями правових систем, що належать до інших правових сімей, — з одного боку та реаліями міжнародно-правової системи — з другого. Тим самим виникає проблема універсальності понять, добре відома компаративістам. Її суть полягає в тому, що універсальні (загальні) поняття не завжди адекватно відображають зміст правових явищ і процесів, які існують у різних правових системах. У дослідницькій практиці часто буває так, що отримані при вивченні групи правових систем теоретичні узагальнення неможливо поширити на всі правові системи. Наприклад, поняття «правовий звичай» майже у всіх загальнотеоретичних роботах визначається через таку ознаку, як «державна санкціонованість». Утім у правових системах традиційного звичаєвого права для правового звичаю не характерна така ознака. Отже, існуючі визначення цього поняття, які розроблені, як правило, на основі вивчення лише західних правових систем, не можуть бути поширені на правові системи традиційного звичаєвого права, бо не відображають реальний зміст явища, званого в цих системах «правовий звичай».

Розробка проблем загальної теорії права з опорою на одну національну правову систему призводить до помилкового твердження, яке досить часто зустрічається, щодо існування «вітчизняної» загальної теорії права. Щоправда, з великою часткою умовності в юридичній літературі часто вживається вираз «вітчизняна правова наука», маючи на увазі при цьому відповідні розробки вітчизняних вчених. Однак, виходячи із суто вузького, строгого розуміння цього поняття, слід вказати на те, що немає ні української, ні російської, ні французької правової науки, а тим більше — загальної теорії права. Тому не зовсім коректними видаються також часто вживані в дисертаційних дослідженнях положення новизни, сформульовані з використанням виразів «уперше у вітчизняній правовій науці», «уперше у вітчизняній загальній теорії права».

Що стосується міжнародно-правової системи в її зв'язку із загальною теорією права, то такі загальнотеоретичні напрацювання, як поняття права, теоретичні положення про правові норми, джерела права, правовідносини, юридичної відповідальності тощо є (принаймні, повинні бути) загальними і для цієї правової системи. Зі свого боку, міжнародне право не може не впливати на розроблення таких понять. Інша справа, що сучасна загальна теорія права при розробленні основних понять і категорій залишає поза увагою відповідні поняття і категорії міжнародного права. До речі, при цьому навряд чи може бути втіхою включення в загальну теорію права окремих загальних тем міжнародного права. Це не що інше, як повторення деяких теоретичних положень науки міжнародного права.

Як і будь-яка правова наука, міжнародне право має свою теоретичну частину (теорія міжнародного права) як окрему теорію. Вона, як і галузеві теорії, є вторинною, похідною стосовно загальної теорії права, сформувалася та розвивається на базі положень останньої. Загальна теорія права одна і вона стосується права взагалі, тому викликає заперечення вживання стосовно міжнародного права кальки «загальна теорія». Некоректність такої «спайки» можна пояснити також тим, що у світі існує лише одна міжнародна правова система, а загальна теорія видового явища, в даному випадку — однієї правової системи, не може існувати.

Цілком очевидно, що стан загальнотеоретичних розробок у правознавстві не може вважатися задовільним, а наука під назвою «Загальна теорія права» в існуючому вигляді, з указаними недоліками — загальною.

Звичайно, виходом із такої ситуації не може бути ні зміна назви обговорюваної науки, ні присвоєння нової назви цій галузі правового знання. Як правильно зазначив свого часу Ш. Монтеск'є, «як легко дати предмету нову назву, так важко змінити його сутність». Безумовно, справа не у зміні назви (хоча для наукової строгості і воно має важливе значення), а в більш складному завданні — у концептуальному оновленні загальної теорії права. Таке оновлення повинно охопити, на мій погляд, багато питань цієї науки, починаючи з перегляду визначення предмета пізнання і закінчуючи переосмисленням як традиційних, так і нових проблем з урахуванням реалій сучасного етапу розвитку права і соціально-гуманітарних наук.

Це завдання має здійснюватися в межах серійних систематичних досліджень. Тут обмежимося лише вказівкою на те, що зводити завдання загальної теорії права до узагальнення даних однієї галузі права або однієї правової системи, що не виходить за вузькі в просторі і часі межі, — значить вести цю науку до банкрутства. Загальнотеоретичне пізнання права може бути повним, репрезентативним, адекватним реаліям лише в тому випадку, якщо будуть взяті до уваги всі три зазначені вище квантори загальності; інакше кажучи, якщо доменом його стануть загальні елементи правової дійсності, які незмінно зустрічаються у всіх галузях права, у всіх правових системах минулого та сьогодення. Інакше неможливо буде використовувати отримані наукові результати для пояснення різноманітних правових явищ, що існують у різних місцях і в різний час, і, ґрунтуючись на них, будувати прогнози.

Особливо слід підкреслити, що великий потенціал для концептуального збагачення загальної теорії права нині має використання матеріалу наднаціонального права, причому як міжнародного права, так і права Європейського Союзу. Це аж ніяк не повинно бути здійснено шляхом включення в узагальнюючі праці або підручники із загальної теорії права якихось тем, розділів, присвячених цим правовим системам. Також помилковим видається включення в загальну теорію права тем щодо окремих національних правових систем. Науково-пізнавальна узагальнююча функція загальної теорії права стосовно всіх зазначених правових систем має реалізовуватись шляхом «виведення за дужки» ознак, елементів і характеристик, загальних, повторюваних в цих правових системах. Разом з тим слід зазначити, що є питання, які в загальнотеоретичному плані на належному рівні можуть бути розроблені лише на базі наднаціональних правових систем та/або через їх зв'язки з національними правовими системами¹ (наприклад, поняття «транснаціональне право», «правова інтеграція»).

¹ Як правильно зауважує Г. Вельямінов, «системи національного права та міжнародного права не розділені і не можуть бути розділені непроникною стіною, навпаки, вони іманентно взаємопов'язані. Якщо національна правова система, як доводить історичний досвід, може бути цілком самодостатньою, то міжнародне право немислиме поза зв'язками з національним правом держав — суб'єктів і творців міжнародного права. Практично міжнародне публічне право, його норми знаходять своє реальне застосування і вираження в кінцевому підсумку за допомогою трансформації у національне право окремих держав» [9].

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Рабінович П. Чи можлива універсальна теорія права як спільна концептуальна основа теорій національного і міжнародного права? (запрошення до дискусії) // Філософія права і загальна теорія права. — 2012. — № 2. — С. 245–248.
2. Рабінович П. Всеобщая (универсальная) теория права как единый концептуальный базис теории национальной, международной и сравнительной юриспруденции / П. Рабинович // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученка. — Одеса : Фенікс, 2013. — С. 117–119.
3. Мережко О. До питання про можливість створення універсальної теорії права / О. Мережко // Філософія права і загальна теорія права. — 2013. — № 1. — С. 180–182.
4. Честнов І. Універсальність права в контексті культурного релятивізму / І. Честнов // Філософія права і загальна теорія права. — 2013. — № 1. — С. 183–190.
5. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. — М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. — 704 с.
6. Бержель Ж.-Л. Общая теория права : пер. с фр. / Ж.-Л. Бержель. — М. : Изд. дом NOTABENE, 2000. — 576 с.
7. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 1999. — 712 с.
8. Дамирли М. А. Теоретико-методологические проблемы понятийно-категориального аппарата историко-правовой науки / М. А. Дамирли // Поняття, терміни і категорії історико-правової науки : матеріали Міжнар. істор.-прав. конф. (23–26 квітня 2009 р., м. Миколаїв). — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. — С. 3–11.
9. Вельяминов Г. М. Международное экономическое право и процесс (Академический курс): учебник / Г. М. Вельяминов. — М. : Волтерс Клувер, 2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bookz.com.ua/21/2.htm>.

Дамірлі М. А. Квантори «загальності» загальної теорії права

Анотація. У статті аналізується структура теоретичного знання в правознавстві і місце в ній загальної теорії права, виявляються виміри «загальності» загальної теорії права і джерела цієї «загальності». При цьому автор виходить із такого положення, що загальна теорія права вивчає право як родові явище найбільш загальних родових ознак, характеристик, елементів права, правової дійсності, які іманентні всім правовим явищам. Ця об'єктно-предметна «загальність» загальної теорії права конкретизується за допомогою показників (вимірів), які автором позначені виразом «квантори загальності», запозиченим із логіки і математики. Як такі пропонується виділити три групи кванторів: квантор галузевої загальності (загальність для всіх галузей права), квантор темпоральної (часової) загальності (загальність у різних координатах часу, по осі часу з минулого через сьогоднішня в майбутнє) і квантор спатіальної (просторової) загальності (необмеженість теоретичних положень і понять загальної теорії права вузькими у просторі межами, їх загальність для всіх правових систем). Кожному з них відповідають свої джерела загальнотеоретичних узагальнень. Автор дійшов висновку, що загальнотеоретичне пізнання права може бути повним, репрезентативним, адекватним реаліям лише в тому випадку, якщо

будуть прийняті до уваги всі вищезазначені три квантори загальності, інакше кажучи, якщо його доменом стануть загальні елементи правової дійсності, які незмінно зустрічаються у всіх галузях права, у всіх правових системах минулого і сьогодення.

Ключові слова: загальнотеоретичне правознавство, загальна теорія права, квантори «загальності», право, правові системи, національна правова система, міжнародне право, право Європейського Союзу.

Дамирлі М. А. Кванторы «общности» общей теории права

Аннотация. В статье анализируется структура теоретического знания в праве и место в ней общей теории права, выявляются измерения «общности» общей теории права и источники этой «общности». При этом автор исходит из такого положения, что общая теория права изучает право как родовое явление наиболее общих родовых признаков, характеристик, элементов права, правовой действительности, которые имманентны всем правовым явлениям. Данная объектно-предметная общность общей теории права конкретизируется с помощью показателей или измерений, которые автором обозначены выражением «кванторы общности», заимствованным из логики и математики. В качестве таковых предлагается выделить три группы кванторов: квантор отраслевой общности (общность для всех отраслей права), квантор темпоральной (временной) общности (общность в разных координатах времени, по оси времени из прошлого через настоящее в будущее) и квантор спатальной (пространственной) общности (неограниченность теоретических положений и понятий общей теории права узкими в пространстве пределами, их общность для всех правовых систем). Каждому из них соответствуют свои источники общетеоретических обобщений. Автор приходит к выводу, что общетеоретическое познание права может быть полным, репрезентативным, адекватным реалиям лишь в том случае, если будут приняты во внимание все обозначенные выше три квантора общности, иначе говоря, если его доменом станут общие элементы правовой действительности, неизменно встречающиеся во всех отраслях права, во всех правовых системах прошлого и настоящего.

Ключевые слова: общетеоретическое правоведеление, общая теория права, кванторы «общности», право, правовые системы, национальная правовая система, международное право, право Европейского Союза.

Damirli M. Quantifiers of «Generality» of General Theory of Law

Summary. In the article the structure of theoretical knowledge in jurisprudence and the place in it of the general theory of law are analyzed, measures of «generality» of general theory of law and sources of such «generality» are identified. Thus the author comes from position, that the general theory of law studies law as the generic phenomenon, it's most general generic features, characteristics, elements of law, legal reality, that are immanent to all legal phenomena. This objective-subject generality of general theory of law is specified using indicators or measurements which are marked by the author by expression «quantifiers of generality», borrowed from logic and mathematics. As such it is suggested to distinguish three groups of quantifiers: quantifier of branch generality (generality for all branch's of law), quantifier of temporal generality (generality in the different co-ordinates of time, on the time axis from the past through the present to the future) and quantifier of spatial generality (limitlessness of theoretical principles and concepts of the general theory of law in the narrow limits of space, generality of them for all legal systems). Each of them corresponds the sources of general theoretic generalizations. The author comes to the conclusion, that general theoretic cognition of the law can be complete, representative, adequate to reality only in case that all foresaid three quantifiers of

generality will be taken into account, otherwise speaking, if the domain of it will become general elements of legal reality, unchangingly meeting in all areas of law, in all legal systems of the past and the present.

Key words: general theoretic jurisprudence, general theory of law, quantifiers of «generality», law, legal systems, national legal system, international law, European Union law.